

A magyar szókincs eredete, a szóalkotás módjai, magyarítás, nyelvújítás

BUVÁRI MÁRTA

A MAGYAR SZÓKINCS EREDETE

Az elfogadott tudományos álláspont szerint a magyar nyelv a finnugor nyelvcsaládhoz tartozik. Vannak más elméletek is: rokonítanak bennünket az irektől az etruszkokon át a japánokig még sokféle rejtélyes eredetű néppel is, de legfőképpen a török népekkel és a sumérokkel. Minden elméletet jelentős mennyiségű szóhasonlósággal tudnak megtámogatni. De vannak ősi közös szavaink az indoeurópai nyelvekkel is, amelyek pedig egyértelműen más nyelvcsaládba tartoznak. A genetika és az antropológia (örökléstan és embertan) kimutatta, hogy népcsoportilag nem rokonaink sem a finnek, sem a keleti ugorok. A nyelvrokonságot ma már nem is tartják azonosnak a néprokonsággal. Úgy lehet elképzelni ezeknek az elentmondásoknak a feloldását, hogy nem egy egységes ősnép volt, amely azután több részre szakadt, és szétvándorolt, hanem elszórtan egymás mellett éltek népcsoportok, és hol így, hol úgy tömörültek szövetségekbe, vándoroltak, kereskedtek egymással, egyik a másik uralma alá került időlegesen, közös kulturális hatások érték őket, így nyelvük részben kiegyenlítődött. Az ide vonatkozó szakirodalom meggyőzően kifejti, hogy őseink alighanem a kis-ázsiai fejlett kultúra közvetítői voltak észak, kelet és nyugat felé is. Arról se feledkezzünk meg, hogy a magyar nép a hagyomány szerint a honfoglalás előtt hét törzsből állt össze, sőt itt a Kárpát-medencében is találtak népeket, a hunok és az avarok maradványait (ezek sokak szerint a magyarhoz nagyon közel álló nyelven beszéltek), szlávokat, és még később is csatlakoztak hozzájuk más népek is: besenyők, kunok, jászok. (A besenyők és a kunok törökös eredetűek voltak, a jászok iráni eredetűek.) A népekkel együtt a szókincsük is összeolvadt, összeadódott. (Bíborbanszületett Konstantin azt írja, hogy a magyaroknak két nyelvük van, és megtanulják egymásét.)

PÉLDÁK

Bizonyos, hogy van szókincsünknek egy olyan alaprétege, amely a finnugor nyelvekkel egyezik:

- névmások: *én, te, ő, mi, ti, ki, mi, ez, az* stb.
- számok: *egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét, húsz, száz, fél* stb.
- testrészek: *fej, szem, fül, száj, ajak, nyelv, fog* stb.
- rokonságnevek: *atya, anya, fiú, öcs, árva, férj, nő, meny* stb.
- természeti jelenségek: *ég, menny, világ, csillag, éj, hajnal, ősz, tél, tavasz, víz, jég* stb.
- állatok: *daru, fecske, fogoly, holló, nyúl, nyuszt, lepe, lúd, ló, eb, méh* stb.
- növényvilág: *hárs, fűz, fenyő, nyír* stb.
- ásványok: *kő, vas, arany ezüst, ón, ólom* stb.
- táplálkozás: *fazék, lé, köles, kenyér, fő, főz, süt, eszik* stb.
- igék: *lesz, vagy/val- (vagyok, vala, való) él, hal, men- áll, kel, fal, fúj, nyel* stb.
- tulajdonságok: *agg, vén, ó, kemény, keserű, szomorú, lágy, hosszú, vékony, tele* stb.

A magyar nyelv másik régi rétegét a török (türk) eredetű szavak alkotják:

kar, gyomor, szakáll, szirt, boka, térd, köldök, bika, ökör, tinó, ürü, borjú, kos, disznó, ártány, serte, vályú, író, sajt, túró, teve, tyúk, béklyó, bélyeg, ól, karám, gyeplő, tarló, árpa, búza, eke, sarló, boglya, szérű, szórni, örölni, gyümölcs, alma, körte, som, dió, szőlő, sátor, karó, kút, kapu, gyűszű, gyárt, teker, tűr, ács, szűcs, ölt, illik, saru, csat, ködmön, köpönyeg, gyöngy, kép, tükör, selyem, sereg, béke, üdv, táltos, bölcs, ész, írni, betű, szám, tok, hurok, tör, borz, bölény, oroszlán, keselyű, ölyű, turul, karvaly, erő, szeplő, tar, öreg, gyenge, tenger, sár, árok, szél, szesz, gyertyán, torna, gyékény, gyom, ürge, béka, bors, ír, apró, kék, sárga stb.

Ugyancsak nagyon régiek az iráni, szűkebben az alán eredetű szavak:

asszony, vért, gazdag, tej, méreg, üveg, verem, zöld, tölgy, vám, vár, tíz, kard, ezer, vásár

Szláv jövevényként ismert szavak:

rozszda, ragya, mezsgye, megye, apáca, keresztény, pap, barát, apát, diák, zarándok, pokol, csoda, vecsernye, zsolozsma, tömjén, szerda, csütörtök, péntek, karácsony, parázna, király, bán, ispán, udvar, asztal, vádol, szolgál, vall, tömlök, kaloda, pénz, zálog, bárány, gabona, rozs, zab, cirok, szalma, káposzta, lencse, mák, répa, retek, uborka, len, cseresznye, galamb, macska, deszka, kád, dézsa, lánc, medence, maláta, kormány, vitorla, csónak, kopja, parittyá, család, cseléd, ablak, gerenda, kemence, oszlop, szobor, konyha, ebéd, vacsora, serpenyő, cserép, csésze, kalács, kolbász, kovász, laska, lapu, perje, pázsit, pisztráng, rák, ikra, bolond, csorba, derék, goromba, gonosz stb.

Német jövevénytiszavak:

pintér, pór, prém, grillázs, kombiné, strici, bükköny, pöröly, fecni, kugli, cetli, nudli, cél, hercig, lárma, moszár, páncél, kontár, pék, polgár, rajzol, dáma, farsang, paróka, zokni, dínstet, gríz, sonka, barna, rőt, karalábé, karfiol, ribizli, hering stb.

Latin jövevénytiszavak:

bazsalikom, kámzsa, muzsika, április, sekrestye, sors, angyal, gyömbér, legenda, státusz, passzus, szankció, szeminárium, vizitál, képtalan, mise, ostya, diktál, ceruza, iskola, kréta, paradicsom, porta, kamra, téglá, lajstrom, március, június stb.

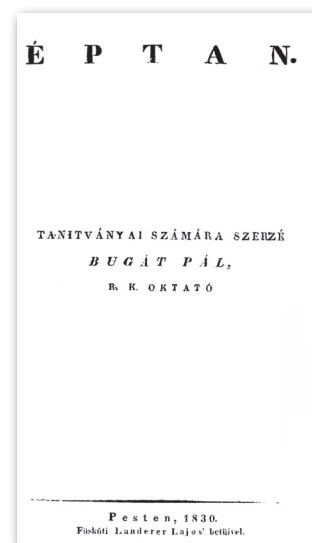
A LATIN NYELV

A latinnal államalapításunkkal egy időben kerültünk kapcsolatba. Ahogy Európa többi részén, így nálunk is a latin volt a vallás, a kultúra, a politika nyelve, és eleinte nagyjából tőle függetlenül élt a nép nyelve, a magyar. Szinte azonnal szükség volt azonban fordításokra is. A népnek magyarul prédikáltak a papok. Így keletkezett például a *Halotti beszéd*. Az egyházi kifejezések egy részére használni lehetett a régi magyar hit szavait: *Isten, áld, imád, üdv (id) egyház (idház)* – ez utóbbi eredetileg 'templom' értelemben is használatos volt.

TUDOMÁNYOS SZAKNYELVEK

A fordítások szaporodásával a műveltség szélesebb körű terjedésével került át a magyar nyelvbe egyre több latin szó, sőt nyelvtani forma is. Voltak azonban, akik korán felismerték, hogy csak a nemzeti nyelv segítheti elő a műveltség szélesebb körű terjesztését, és igyekeztek megteremteni a megfelelő magyar szakkifejezéseket. Sylvester János a mohácsi vész utáni Magyarországon latin–magyar nyelvtant írt, az általa megteremtett nyelvtani kifejezések egy részét maig használjuk (*köznév, tulajdonnév*). Ez idő tájt jelent meg az első magyar számtankönyv is, a *Debreceni aritmetika*, amely sok magyar szakkifejezést tartalmazott. Mintegy nyolcvan évvel később Apáczai Csere János a *Magyar encyclopaediában* (1653) kora minden tudományát összefoglalta magyarul. (Egy alfejezet szól *A nyavalyák okainak meggyógyításokról* is.) Ezzel megteremtette a korának megfelelő magyar tudományos nyelvet. A XVIII–XIX. században egész seregnyi tudós, nyelvész, író követte a példáját: Diószegi Sámuel, Fazekas Mihály és Földi János a növénytan szókincsét magyarították, Bugát Pál a korabeli orvostudományt írta le magyarul az *Éptan* és a *Közönséges kórtudomány* című tankönyveiben. Az utóbbinak előszavában megjegyzi:

„némely műszavakra szükségem lévén, azokat jól megfontolva nyelvünk tárházából alkotni bátorkodtam”. Az új magyar szakkifejezések mellé odateszi zárójelben a latint. Tőle származik a *járvány*, az *idült* szó, az *akut* nála *forró* volt, szerepel nála a *vizellet*, a *genny*, az *üszök*, a *bélcsatorna*. Egyes szavai tovább alakultak, például a *tünet* lett, más ötletei nem fogadtattak el, de a maga idejében érthetőek voltak. A nemi szerveket *tenyésrészeknek* nevezte, a sejtet *paránynak*, a krízis nála *bírlás*. Kovács Mihály és Schusztér János az ásványtan, a vegytan és a gyógyszerészet magyar szaknyelvét teremtették meg. A fizika magyar szavainak megalkotásában nagy szerepe volt Jedlik Ányosnak és Stoczek Józsefnek. Végül sikerült is az élet minden területére alkalmassá tenniük a magyar nyelvet. Az ő munkájukat hagyjuk kárba veszni, amikor visszatérünk a latin kifejezésekhez, vagy az újabb fogalmakra angol szavakat veszünk át.

AZ IDEGEN SZAVAK A MAGYAR NYELVBEN

Nem tudunk és nem is kell minden idegen szót kiiktatni a nyelvből. Az idegen szavak is gazdagíthatják szókincsünket, ha hangzásban belesimulnak, és nem szorítanak ki régi magyar szavakat. Nem vitás, hogy mindig is vettünk át idegen szavakat új fogalmak megnevezésére, amelyek idővel jövevényszavakká váltak. Az idegen szó és a jövevényszó közt az a különbség, hogy az utóbbiról már szinte észre sem venni, hogy nem magyar szó. Ma több nyelvész, nyelvművelő – megfelelni akarván a korszellemnek – azt hangoztatja, hogy nem kell harcolni az idegen szavak ellen. Ám az idegen szavak nem szorulnak pártfogásra, ellenkezőleg, az ésszerűség keretein belül küzdeni kell ellenük, és akkor csak annyi fog megmaradni belőlük, amennyi hasznos.

Ha ésszerűen mindent elkövetünk az idegen szavak kiszorításáért, akkor csak annyi fog megmaradni belőlük, amennyi hasznos.

Gyakori érv az idegen szakszavak mellett, hogy a szaknyelv más, mint a hétköznapi nyelv, elég, ha a szaktudósok egymás közt értik. Ez nem így van. A tudomány, a szakma nem marad meg a saját berkeiben. Elég egy különleges esemény, például egy járvány, és máris bekerül néhány szakszó a tömegtájékoztatóba, azon keresztül a köznyelvbe. Az is fontos, hogy más, kapcsolódó szakterület embere vagy akár csak érdeklődő fogalmat tudjon alkotni egy tudományterületről, az őt érdeklő jelenségről. A gyógyításban ma jogos igénynek számít, hogy a beteg értse, amit a betegségeről írnak.

Azzal is szokták védeni az idegen szakkifejezéseket, hogy a tudomány nemzetközi, ezért fontos, hogy egy szakkifejezésen mindenütt ugyanazt értsék; ha eleve idegen nyelven tanulja meg a szakkifejezést a hallgató, könnyebben fog idegen nyelvű szakirodalmat olvasni. Fordítva gondolom. Ha először magyarul megérti a témát, utána könnyebben meg fogja tanulni hozzá a nemzetközi szakkifejezést, különösen, ha zárójelben odaírjuk. Ezt a módszert eltanulhatjuk Bugát Páltól. Egy magyar szakkifejezés valamit már addig is sejtet a lényegről, amíg nem tudni pontosan, hogy miről van szó. Viszont ha egy mondatban öt-hat idegen szó van, amelyek mindegyikét szótárakból vagy – jobb esetben – lányszószótárból kell kikeresni, az egész mondat érthetlenné válik. Ha valaki idegen nyelven akar olvasni, a nyelvtant és az összekötő szöveg szókincsét úgy is meg kell tanulnia az idegen nyelven, miért éppen a szakkifejezést ne kelljen külön megtanulnia? Mások azzal érvelnek, hogy a magyar szó a hétköznapi nyelvben nem pontosan azt jelenti, amit a bevett idegen szó. Erre is megoldás, ha például tankönyvekben az első előfordulásakor odaírjuk zárójelben a szokásos nemzetközi szót, onnan tudja az olvasó, hogy a továbbiakban az a magyar szó azt jelenti, egyúttal – aki nem ismerte – megtanulhatja a nemzetközi szót is.

MAGYARÍTÁS, NYELVÚJÍTÁS NAPJAINKBAN

Most, a nagy nyelvújítás és utóhullámai után száz évvel ismét szükség van nyelvújításra, de úgy, hogy folyamatosan meg kell újítani a nyelvünket a kornak megfelelően. Mindenkinnek joga van szavakat alkotni a maga területén. Ezeket elsősorban az illető szakterület szakemberei tudják létrehozni, mert ők tudják, mit akarnak pontosan kifejezni. A nyelvész csak akkor segíthet, ha egyértelműen megmondják neki, miről van szó. Ő csak a szóalkotási szabályokat tudja hozzátenni a folyamathoz.

Az idegen szakszavakat csak a szakember tudja magyarul megalkotni, a nyelvészek csak a szóalkotás szabályait teszik hozzá.

A SZÓALKOTÁS MÓDJAI

Tanulságul érdemes megfigyelni, milyen szavak maradtak meg a nyelvújításból. Azt tapasztaljuk, hogy nem feltétlenül a szabályos szóalkotások győztek.

Kivételes szóalkotási mód a szóelvonás és a szóösszerántás. Elvonással keletkezett a *szakaszt* igéből a *szakasz* főnév, a *számlál* igéből pedig a *számla*. Szóösszerántással lett az *anyai dolog* kifejezésből az *anyag*. Hasonlóképpen keletkezett a *rovar*, a *zon-gora*, az *állam* stb. Ma már egyikről sem gondolnánk, hogy mesterséges szó. Viszont ugyanebből a típusból nem maradt meg az *embrióra* kitalált *ébrény* kifejezés (*ébredő lény*), pedig ennek a hangalakja még hasonlít is az idegen szóra. A szabályos (bár német mintájú) *előliülő* helyett éppenséggel a „szabálytalan” *elnök* maradt meg. Nem maradt meg viszont a *világtudomány* (*filozófia*), a *testtudomány* (*fizika*), a *talpigazság* (*alapelv*). Az sem teljesen általános, hogy győz a rövidebb szó: az *éjnapegy*en rövidebb, mint a *nap-éj egyenlőség*, mégis az utóbbi maradt meg. A *patika* szót majdnem sikerült kiszorítania a *gyógyszertárnak*, pedig az utóbbi, bár magyar szó, sokkal nehezebb, de ez volt kiírva az intézményekre. A nyelvújítás sikerének a záloga az, hogy lehetőleg a fogalom megjelenése után hamarosan megfelelő tekintélyek elkezdjék használni a megfelelő szót, az adott helyen az legyen kiírva.

A nyelvújítás sikerének a záloga az, hogy az új fogalmat megfelelő szaktekintélyek mihamarabb folyamatosan használják.

Mihez kezdünk tehát akkor, ha megjelenik szakterületünkön egy új fogalom?

a) Először is próbáljuk meg elfelejteni az idegen elnevezést, mélyedjünk el a fogalom tartalmában, és gondoljuk meg, hogyan neveznénk azt természetes magyar észjárással. Például a mobil *zseblefon*, a notebook *táskaszámítógép* lehetett volna. A legtermészetesebb módszer a szóképzés és az összetétel (utóbbira vö. *szívizomgyulladás*). Vigyázzunk azonban, hogy ne legyen túl hosszú a szó, mert akkor nem fogadják el a beszélők. Több szóval való körülírásnak nincs esélye a megmaradásra. Lehetőleg ne kövessük az angol példát: részletesen körülírják az adott jelenséget, azután betűszóvá alakítják, ilyen például az *AIDS*. Az elnevezésnek nem kell teljes leírást tartalmaznia. Elég, ha egyszer azonosítottuk a jelenséget a szóval, az attól kezdve azt jelenti.

b) Ha az idegen szó tükörfordítása megfelel a magyar szemléletnek, bevezethetjük azt is. A számítógépnél például az *egér* magyarul is szemléletes. Más népeknek azonban gyakran más az észjárásuk, a képzettársításuk. Például a *walkman* magyarul *úti magnó* lehetne – mi semmiképpen sem nevezhetnénk „sétáló ember”-nek; vagy a *hot dog* magyarra fordítva nem szerencsés, mégis hiába ajánlottak helyette bármit – az Anyanyelv-ápolók Szövetsége pályázatára sok jó ötlet érkezett be, például *vifli*, *bújtatott* –, a *hot dog* maradt meg.

c) A nyelvújításnak bevett módszere volt, hogy fölelevenítették régi szavakat, bevontak a köznyelvbe nyelvjárási szavakat. Az orvosi nyelvhez ilyen forrásként lehetne használni Bugát Pál említett könyveit vagy szövedetét és más régi szójegyzékeket. Keszler Borbála a Magyar Orvosi Nyelv című folyóirat 2005. augusztusi számában sok ilyet felsorol. De néprajzi, népi gyógyászati könyvekben is lehet találni kifejezéseket. A betegségeket régen is nevezték valahogyan. Például a *fészkes fene* és a *harapódzó fene* a rák volt, a *rosseb* (*rossz-seb*) a fekély vagy hasonló, a *guta* pontosan azt jelentette, amit ma *stroke*-nak neveznek. (A *fenét* meg a *rossebet* ugyan bajos lenne elővenni, mert már szitokszavakká váltak, különben is a *rák* és a *fekély* szintén magyar szavak.) Egyes testrészeket, azok működését egyfajta szégyenlősségből nevezzük meg inkább latinul. Bugát Pál még nyugodtan leírta a *segg* és a *pös* szót, a nemi tevékenységet pedig *gyakás*nak jelölte. Ez a Történeti-etimológiai szótár szerint finnugor eredetű, a szitokszóvá vált *b* betűs forma pedig török eredetű szó.

d) Kísérletezhetünk a nyelvújításból ismert nem szokványos szóalkotási módokkal is. Ezekhez hasonlóan jött létre újabban – nem is mesterségesen – a *műtét* összetett szóból a *műt* ige.

e) Ha az idegen szó hangalakja illeszkedik a magyar nyelvbe – nincs benne zavaró hangrendi törés, mássalhangzó-torlódás, számunkra idegen hang vagy hangkapcsolat stb. –, akkor akár át is vehetjük, gazdagítja szóinkünket. Ilyen szempontból nincs semmi probléma például a *mobil* szóval.

f) Régi módszer az ún. népetimológia. Az idegen szónak magyarul „nincs értelme”, de hasonlít egy létező szóra, így azzal azonosítják. Ilyen módon kezdték az *e-mailt* *emil*nek nevezni, a mai tudáskereső közönség ilyeneket már nehezen fogad el.

A szóalkotás módjai

Összetétel:

mellérendelő: *járókelő, szemfüles, dúsgazdag*

alárendelő: jelöletlen: *foghúzás, érrelmeszesedés, munkaképtelen, szürkehályog*
jelölt: *semmitmondó, egyetért, ágrólszakad*

többszörös: *anyagcsere-vizsgálat*

Körülírás: *anyagcsere-vizsgálat kérése*

Szóképzés*

igeképzők (igéből igét): *-an, -gat, -kozik, -kodik, -öd(ik) -del, -lel, -ed, -emlik, -int, -ul -dít, -ent -gél, -dögél, -doz, -kol, -ákol, -dokol, -kodik, -het, -edik, -eszt, -et, -tet, -tetk, -hat, (pl. kérlel, gyülemlik, keleszt, keresgél, hajladox, üldögél stb.)*

igeképzők (névszóból igét): *-l, -ll, -z, -ít, -sit, -ász(ik), -edik, -kedik, -skodik, -ül, -atos (pl. hasal, zöldell, fiatalít, fásít, gyengélkedik, fektetedik, sajnálatos stb.)*

névszóképzők (igéből névszót): *-ó, -t/-tt, -endő, -ás, -ék, -dék, -lék, -tlen, -ény, -s, -ás, -et, -mény, -vény, -ed, -eg, -ény, -ej, -da, -hető, -hetetlen -ékeny, -ke, -endő, -ély, -ség, -l, (-al, -él) -alom, -tyú (pl. tanulás, gyűjtemény, kötvény, köteg, vérzekény, szegély, huzal, fogantyú, hulladék, nyitány stb.)*

névszóképzők (névszóból névszót): *-beli, -szerű, -ke, -csi, -ce, -cske, -kó, -ikó, -ci, -us, -i -de, -ded, -delem, -ed, -leg, -nemű, -tlen, -telen, -ély, -ény, -eny, -emény, -zet, -ű, -tyú, -lék, -só, -rét, -ikus, -dik, -d (pl. bölcsőde, kerekded, névleg, fogantyú, moslék, oldalsó, hétrét, kozmikus, sokadik, heted stb.)*

igenévképzők: *-ó, -t, -tt, -ni, -va, -ván (pl. dolgozó, hasított, varrni, alva, járván stb.)*

„Szabálytalan” szóalkotás: elvonás, összevonás: *gyárt > gyár, műtét > műt, csórr > csőr, könnyű eméjű > könnyelmű*

Álszófejtés/értelmesítés (népetimológia): *szélhűdés > szelítés, lap top < lap(os)gép*

* A képzőváltozatokból (pl. *-és/-és*) csak az egyik változatot tüntettem fel az egyszerűség kedvéért.

Sokan az idegen szavakat valamiféle bűvszavaknak tekintik. Pedig az átadó nyelvben általában egészen közönségesek lehetnek, és gyakran többjelentésűek. Például a *stroke* 'ütés, csapás, vágás, lökés, húzás, vonás, simogatás, felvillanás, roham'. A *file* 'reszelő, ravasz ember, kartoték, iratgyűjtő, akta, sor'. Ebből egyrészt az a tanulság, hogy mi is nyugodtan használhatunk közsavakat szakszónak. Ha átveszünk egy idegen szót, az egyetlen jelentésre foglалódik le. Nem szerencsés, ha később ugyanazt elkezdjük használni másik jelentéssel. Például az *adminisztráció* nálunk a 'papírmunká'-t jelenti, zavaró, hogy újabban 'igazgatás' vagy 'kormányzat' jelentéssel is használják.

Az újításhoz bátorság, ötletesség, esetleg egy kis utánjárás, böngészés is szükséges. Ha ezt nem is, azt azonban mindenki megteheti, hogy ügyel arra, hogy amit csak tud, magyarul mondjon.

IRODALOM

Apáczai Tere János 1803. *Magyar Encyclopaedia az az Tudománytárkönyv*, 1653. Győr.

Balázs Géza 2005. Nyelvészeti viták az idegenszerűségekről. *Magyar Orvosi Nyelv V/1*: 8–16.

Bárczi Géza 1975. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat, Budapest.

Bugát Pál 1830. *Éptan*. Pest.

Bugát Pál 1830. *Közönséges körtudomány*. Pest.

Keszler Borbála 2005. A régi magyar orvosi nyelv forrásai és szótípusai. *Magyar Orvosi Nyelv V/1*: 24–29.

Szily Kálmán 1902. A magyar nyelvújítás szótára. A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. Budapest.

Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás elmélete és története*. Budapest, MTA.

SZÉKELY-MAGYAR ROVÁSÍRÁS

